

Ринкова самоорганізація як чинник розвитку кооперації та кластероутворення на сільських територіях

Розкрито суть ринкового процесу формування сільськогосподарських кооперативів та аграрних кластерів на сільських територіях. Виявлено ключову роль ринкової самоорганізації у цьому контексті. Досліджено механізм блокування ринкової самоорганізації в сільській економіці через наявність інституційних дисфункцій. Запропоновано заходи, спрямовані на удосконалення інституційного середовища кооперації та кластероутворення на сільських територіях України.

Ключові слова: сільськогосподарська кооперація, аграрні кластери, ринкова самоорганізація, інституційні дисфункції.

Постановка проблеми. Функціонування ринкової економіки передбачає постійну диверсифікацію форм і методів організації праці в усіх сферах господарської діяльності. Особливо важливою така диверсифікація виступає для розвитку сільських територій. Адже, сприяючи поширенню нових підходів до ведення економічної діяльності на селі, вона, тим самим, забезпечує зростання рівня підприємницької активності та поліпшення інвестиційного клімату, формуючи ґрунт для покращення соціальних стандартів і якості життя сільських мешканців.

Одним з важливих напрямів активізації підприємницької діяльності на сільських територіях в умовах ринкового господарювання є створення сільськогосподарських кооперативів та аграрних кластерів. Вхідження до їх складу забезпечує учасникам таких утворень зростання рівня власної конкурентоспроможності та нарощування економічного потенціалу. Саме тому в сучасних наукових дослідженнях значна увага приділяється розвитку кооперації та кластероутворення в сільській економіці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вказаній проблематиці присвячено публікації Д. Бартона, О. Вілпукса, Б. Гарднера, П. Данненберга, М. Клодзінські, З. Лермана, С. Мольги, К. Мюррей, Є. Оздовського, А. Сара, С. Фігеля, Дж. Хогеланда, Дж. Хансона та інших закордонних дослідників. Серед вітчизняних авторів економічні аспекти сільськогосподарської кооперації та кластероутворення у своїх працях висвітлювали: В. Бакум, Ю. Губені, Т. Гурей, В. Зіновчук, А. Іванько, С. Кальченко, О. Крисальний, М. Кропивко, Ю. Лупенко, П. Музика, А. Пантелеймоненко, П. Саблук, О. Ціхановська, Г. Черевко та інші науковці.

© В. В. Борщевський, 2014.

Водночас, виявленню закономірностей еволюції інститутів кооперації та кластероутворення на сільських територіях нашої держави у контексті розвитку механізму ринкової самоорганізації, до цього часу не приділялося належної уваги.

Мета статті. Це зумовлює необхідність пошуку дієвих важелів активізації сільськогосподарської кооперації та кластероутворення в Україні на основі механізму ринкової самоорганізації, що і є метою цієї публікації.

Виклад основного матеріалу. Кооперації та кластероутворенню як ринковим феноменам, породженим економічними інтересами індивідів, котрі під впливом конкуренції вдаються до самоорганізації, в тому числі шляхом створення кооперативів і кластерів, присвячені праці багатьох вчених-економістів, представників різних наукових шкіл.

Так, апологети інституціоналізму вважають, що кооперація в ринковій економіці зумовлюється тим, що забезпечує її учасникам зниження трансакційних витрат у процесі використання обмежених економічних ресурсів. У протилежному разі окремі суб'єкти не стануть об'єднуватися в кооперативи чи кластери, орієнтуючись на індивідуальну підприємницьку діяльність [4].

Г. Бекер відзначав, що ефективні кластери в ринкових умовах господарювання формуються, насамперед, завдяки підприємницькій ініціативі їх учасників при мінімальній участі держави. При цьому кластероутворення стимулюється відповідними ринковими інститутами, зокрема, гнучкими фінансовими ринками, мобільними ринками робочої сили, розвинутими ринками освітньо-консалтингових послуг тощо [1].

Такий підхід дозволяє пояснювати розвиток кооперації та кластероутворення на сільських територіях прагненням агровиробників та інших господарюючих суб'єктів підвищувати власну конкурентоспроможність шляхом зниження трансакційних витрат.

Разом із цим, один з фундаторів сучасного інституціоналізму Д. Норт відзначав, що приділяючи увагу проблемі кооперації між людьми, а більш конкретно – тій кооперації, що дозволяє економічним системам отримувати вигоду з торгівлі, слід особливо ретельно досліджувати розвиток інститутів, які створюють сприятливе середовище для спільного вирішення складних проблем обміну, забезпечуючи економічне зростання. При цьому він наголошував, що не всяка кооперація між людьми є продуктивною з точки зору суспільства [8, с. 12].

Близьким до поглядів інституціоналістів є бачення кооперації та кластероутворення представниками неокласицизму, які пояснюють ці

ринкові феномени намаганням окремих економічних агентів об'єднувати власні специфічні таланти, уміння та навички, з метою отримання нової якості товарів і послуг, оскільки поодиноці жоден учасник ринку забезпечити такої якості не зможе. Тобто, кооперація та класероутворення виступають засобами підвищення конкурентоспроможності їх учасників на основі досягнення вищого рівня ефективності при здійсненні поділу праці між ними [13].

З цим висновком перегукуються також основні постулати теорії Ф. Гайєка, одного з творців економічного неокласицизму. Центральною ланкою його вчення є ідея про об'єднання «розсіяного знання» окремих учасників ринку під впливом конкуренції. Цим, зокрема, пояснюється їх мотивація до створення різного роду кооперативів і кластерів. Зокрема, Ф. Гайєк наголошував, що ті моральні норми і традиції, які забезпечували індивідам широкі можливості для розвитку взаємної торгівлі та кооперації, сприяли формуванню міцних мереж комерційних взаємин у суспільстві, надаючи їм учасникам конкурентні переваги в економічній боротьбі [14, с. 53-54].

Іншими словами, кооперація та класероутворення в умовах ринку, в тому числі на сільських територіях, може відбуватися лише завдяки спільності індивідуальних економічних інтересів окремих осіб, що реалізуються через механізм ринкової самоорганізації, включаючи об'єднання їх приватної власності, але за умови, що в суспільстві наявні необхідні інституційні передумови – відповідне нормативно-правове забезпечення і норми звичаєвого права.

Описані твердження неокласиків та інституціоналістів значною мірою узгоджуються з висновками М. Туган-Барановського, який відзначав, що кооперація, яка своїм зародженням зобов'язана благородній ідеї доброчинності, набула поширення радше всупереч декларованим цілям її фундаторів, а саме – завдяки комерційній складовій та приватному економічному інтересу. Зокрема, він констатував: «Виявилось, що благодійні функції суспільства не отримали розвитку, а кредитна функція розросталась і витіснила інші. Таким чином, селянська кооперація... виникла в результаті переробки самим життям організацій, створених з іншими, аж ніяк не корисливими господарськими цілями» [11, с. 229].

Ця теза перегукується з думкою іншого відомого дослідника кооперативного руху П. Кропоткіна. Він, зокрема констатував: «Кооперацію, особливо у Великобританії, часто описують як «індивідуалізм на акціях» і безсумнівно, що в справжньому своєму вигляді вона, дійсно, сприяє

розвитку кооперативного егоїзму, не тільки по відношенню до суспільства взагалі, але й у середовищі самих кооператорів» [7].

Таким чином, в основі поширення кооперації та кластероутворення в умовах ринкової економіки лежить, з одного боку, індивідуальний інтерес економічних агентів, зокрема сільськогосподарських виробників, передусім фермерів та особистих господарств населення, а з іншого, – наявна система формальних і неформальних інститутів, що дають змогу вказаному інтересу реалізовуватись у процесі ринкової конкуренції.

При цьому кластеризацію доцільно розглядати як вищу ланку ринкової самоорганізації, порівняно з кооперацією, оскільки вона охоплює ширше коло учасників: крім агровиробників і посередників включаючи також переробні підприємства, наукові установи, навчальні заклади, фінансові інституції, посередницькі та агроконсалтингові фірми, органи державної влади та місцевого самоврядування тощо.

Наприклад, О. Ціхановська відзначає: «Кластерний підхід дає можливість одержати синергетичний ефект територіальної агломерації в результаті близькості споживача та виробника. При цьому мотивація учасників агропромислового кластера полягає у спільному інтересі щодо кращого завантаження виробничих потужностей, підвищення ефективності використання енергетичних засобів, інженерних споруд, впровадження нових технологій» [15, С. 154].

Об'єднання цілей окремих учасників аграрного кластеру на основі інтегрування їх ринкових інтересів і спільної мотивації відбувається шляхом формування та інституціоналізації відповідної кластерної структури (рис. 1).

На думку науковців, спільні ринкові інтереси учасників аграрного кластеру забезпечуються, насамперед, за рахунок використання природних, географічних та історичних переваг, які властиві тій або іншій сільській території, її ресурсів (земельних, добувних, людських, рекреаційних тощо). Самі по собі ці переваги не можна використати, якщо не буде налагоджене великомасштабне і якісне виробництво партій продукції і / або комплексу послуг, що неможливо зробити, якщо не налагодити прямі постійні довірчі зв'язки між учасниками технологічного процесу на основі їх взаємної зацікавленості у спільній діяльності. Ефект масштабу при цьому проявляється не тільки у зростанні обсягів виробництва, а й у зниженні трансакційних витрат. Тому кластерна організація розвитку спрямована на підвищення конкурентоспроможності аграрного бізнесу [10, с. 7].

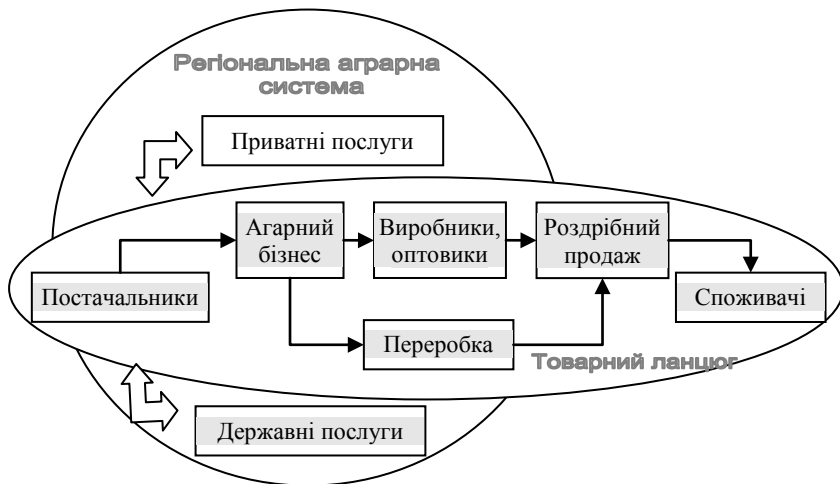
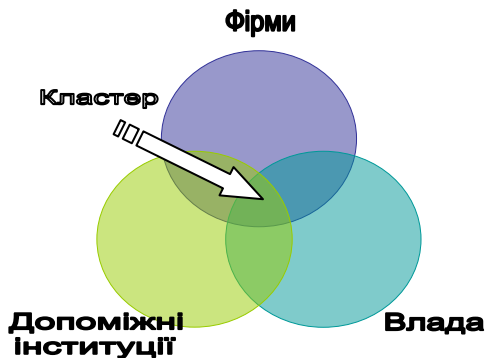

Рис. 1. Кластерні структури в регіональній аграрній системі та у формуванні надрегіональних збутових мереж [16]

При цьому ефективність процесу класероутворення може забезпечуватися лише шляхом формування відповідного інституційного середовища, розвиток якого відбувається під впливом трьох основних рушійних сил: влади (органів державного управління та місцевого самоврядування); фірм (підприємницьких структур аграрного бізнесу, харчопереробки, агроконсалтингу, торговельної сфери, фінансових інституцій, посередників тощо); допоміжних інституцій (інститутів громадянського суспільства, навчальних закладів і наукових установ, інших контактних аудиторій) (рис. 2).

Досліджуючи основні ланки механізму кооперації та класероутворення на сільських територіях України, слід акцентувати першочергову увагу на наявних інституційних прогалинах,

які блокують процеси ринкової самоорганізації, унеможливаючи тим самим ефективний розвиток як сільськогосподарських кооперативів, так і аграрних кластерів.

Насамперед, це стосується низки формальних інститутів, особливо так званого «профільного» законодавства, яке чинить прямий і безпосередній вплив на регулювання сфери кооперації та кластероутворення.

Так, вітчизняні науковці неодноразово звертали увагу на невідповідність між окремими положеннями Законів України «Про сільськогосподарську кооперацію» та «Про кооперацію» і нормами Цивільного і Господарського кодексів України [12].

Існує також низка правових проблем, пов'язаних з регулюванням діяльності виробничих кооперативів. Передусім, це стосується визначення їх правового статусу як прибуткової організації, що веде до фактичного нівелювання самої суті кооперативної ідеї. Зокрема дослідники відзначають, що корпоративна природа кооперативів призводить до їх отождолення із товариствами з обмеженою відповідальністю. Цьому сприяє поява квазіорганізаційних форм підприємництва, внутрішній перехід від кооперативних засад організації виробничої діяльності до загальнотовариських, особливо через формальне віднесення Цивільним Кодексом України виробничих кооперативів до підприємницьких товариств. Натомість, виробничий кооператив є унікальною організаційно-правовою формою підприємницької діяльності. Ця унікальність полягає у тому, що виробничий кооператив органічно поєднує в собі такий обсяг прав, свобод та інтересів громадянина, який не властивий ніякій іншій організаційно-правовій формі підприємництва [5].

Для обслуговуючих кооперативів вагомим законодавчим бар'єром на шляху розвитку залишається проблема сплати ПДВ. Особливо це стосується оподаткуванням ПДВ вартості послуг, які надаються членам кооперативу – власникам особистих селянських господарств із реалізації виробленої ними сільськогосподарської продукції. Відтак, налагодити ефективну систему послуг зі збуту сільськогосподарської продукції через сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи заважає діюча норма Закону України «Про податок на додану вартість» (стаття 11.20), яка передбачає нарахування цього податку на повну вартість прийнятої у сільськогосподарських товаровиробників продукції, що різко збільшує ціну і робить цю продукцію неконкурентоспроможною [12].

Що ж до нормативно-правового забезпечення розвитку аграрних кластерів, то тут в Україні взагалі спостерігається певний «інституційний

вакуум»¹, який, веде до формування низки проблем, пов'язаних з налагодженням ефективних ринкових взаємодій між потенційними учасниками кластерів.

Поряд із цим, слід також звернути увагу на ті нормативно-правові акти, які стримують розвиток сільськогосподарської кооперації та кластероутворення опосередковано, а саме через обмеження підприємницької ініціативи на селі, блокування самоорганізації та суспільної активності сільського населення, зниження якості людського капіталу сільських територій. Це, зокрема, стосується антимонопольного та фіскального законодавства, регуляторних актів, пов'язаних з розвитком місцевого самоврядування та бюджетною децентралізацією влади, формуванням сучасного ринку агроконсалтингу та дорадництва, проведенням необхідних реформ в навчально-освітній і науковій сферах, підвищенням ефективності регулювання міграційних процесів у сільській місцевості тощо.

Водночас, слід відмітити, що формальні інститути, орієнтовані на розвиток сільськогосподарської кооперації та кластероутворення, не можуть бути достатньо дієвими без їх підтримки з боку неформальних інститутів. Наприклад, закордонні дослідники звертають особливу увагу на те, що в суспільствах, де не відбулось остаточного укорінення стабільних інституційних рамок цивілізованої ринкової економіки для розвитку кооперації особливо важливого значення набувають неформальні інститути. Зокрема, вони забезпечують специфічні інвестиції від місцевих мешканців, котрі, перш ніж брати участь у кооперації, вимагають певних для себе гарантій. У цьому разі саме неформальні інститути виступають джерелами надання таких гарантій у вигляді кооперативних зобов'язань та визнання ієрархій [20].

В сучасних соціально-економічних реаліях розвитку сільських територій України, до основних неформальних інститутів, пов'язаних з процесами кооперування та кластероутворення слід віднести: традиції самоорганізації населення, культуру підприємництва, соціальний капітал, правосвідомість, індивідуальну відповідальність, самоосвіту та саморозвиток, суспільні комунікації, моральні норми і духовні цінності тощо.

¹ Інституційний вакуум – невизначеність поведінки економічних агентів на ринку, зумовлена самоусуненням держави від регулювання певних сфер господарської діяльності, що значно підвищує транзакційні витрати колективної взаємодії, у тому числі через необхідність вироблення необхідних правил і механізмів притосування [2]

Як видно з цього переліку, більшість інститутів сучасної сільської економіки в Україні чинять переважно деструктивний вплив на розвиток ринкової самоорганізації на селі, що блокує механізми поширення інститутів кооперації та кластероутворення на сільських територіях. Водночас, як уже неодноразово відмічалось, саме ринкова самоорганізація виступає основним рушієм еволюції вказаних інститутів у суспільно-економічних системах розвинених держав світу. На цьому, зокрема, наголошують закордонні дослідники: «Чим більше індивідуальних учасників беруть участь у житті своїх громад, тим більше вони вчаться довіряти іншим; чим більшою є довіра, яку індивіди надають іншим, тим імовірніше, що вони братимуть участь у спільних заходах. Індивідуальні дії формують соціальний порядок, який може принести вигоду певній групі, спричиняючи колективну діяльність її учасників. При цьому важливу роль у подоланні певних провалів ринку при постачанні місцевих суспільних благ і різного роду гарантій відіграє соціальний капітал» [19, с. 6].

Таким чином, формування сучасних механізмів розвитку кооперації та кластероутворення на сільських територіях України доцільно здійснювати, насамперед, у руслі ринкової самоорганізації сільського населення. При цьому першочергова увага має бути приділена заходам, спрямованим на подолання інституційних бар'єрів, що обмежують вказану самоорганізацію, зокрема:

- демонополізації економіки, створенню належних умов для розвитку відкритої конкуренції та підприємництва в усіх сферах господарської діяльності, включаючи сільське господарство, лібералізації фіскального законодавства;
- внесенню змін до нормативно-правових актів, що регулюють сферу кооперативних взаємовідносин з метою їх адаптації до стандартів ЄС, насамперед надання сільськогосподарським виробничим та обслуговуючим кооперативам особливого статусу з внесенням відповідних змін до системи їх оподаткування;
- децентралізації влади, розвитку сільських територіальних громад і місцевого самоврядування на селі, підвищенню рівня бюджетної самодостатності сільських і селищних рад, їх фінансової спроможності, що зумовить зростання інвестиційного потенціалу сільської економіки;
- активізації навчально-освітньої компоненти у розвитку сільських територій, включаючи реалізацію низки загальнодержавних і регіональних програм для сільських мешканців, орієнтованих на підвищення якості людського капіталу села, залучення у сільську еконо-

- міку та систему сільськогосподарської кооперації коштів трудових мігрантів, впровадженню в Україні сучасних управлінських технологій, насамперед у сфері аграрного менеджменту та агромаркетингу;
- інноваційному розвитку інфраструктури сільських територій, у першу чергу – сфери телекомунікацій та доступу до мережі Інтернет, формуванню сучасних транспортно-логістичних мереж, модернізації закладів соціальної інфраструктури села.

Ці та інші пов'язані з ними заходи сприятимуть розвитку конкуренції та підприємництва на сільських територіях України, зміні світогляду та підвищеного рівня освіченості її сільського населення, нарощуванню фінансового потенціалу суб'єктів вітчизняної сільської економіки, а разом із цим – поширенню ринкової самоорганізації на селі й удосконаленню інституційного середовища сільськогосподарської кооперації та класероутворення.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, слід констатувати, що пріоритетного значення у процесі формування сільськогосподарських кооперативів та аграрних кластерів, як важливих інститутів сільської економіки, відіграє спроможність суб'єктів аграрного ринку ефективно використовувати механізм ринкової самоорганізації. В сучасних українських реаліях цей механізм значною мірою заблокований низкою інституційних дисфункцій, які проявляються як на законодавчому рівні, так і через неформальні інститути. Для подолання цих дисфункцій та формування сприятливого інституційного середовища розвитку кооперації та класероутворення на сільських територіях України доцільно активізувати заходи з демонополізації економіки та стимулювання відкритої конкуренції, децентралізації влади та розвитку місцевого самоврядування, підвищення якості людського капіталу села.

До пріоритетних напрямів подальших наукових досліджень у руслі окресленої проблематики слід віднести: виявлення основних джерел поширення інституційних дисфункцій у сільській економіці; ідентифікацію та систематизацію цих дисфункцій; розробку механізмів їх локалізації та нівелювання в контексті розширення простору ринкової самоорганізації на сільських територіях.

Список використаних джерел

1. Бекер Г. Вырастить свою Кремниевую Долину [Електронний ресурс] / Г. Беккер. – Режим доступу : <http://www.project-syndicate.org/commentary/grow-your-own-silicon-valley/russian>

2. Вольчик В. В. Лекции по институциональной экономике [Электронный ресурс] / В. В. Вольчик. – Режим доступа : <http://institutional.narod.ru/lectures/lectures10.htm>.
3. Зіновчук В. В. Економічна природа псевдокооперативів та небезпека їх поширення в аграрному секторі України / В. В. Зіновчук // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. – 2010. – №3 (42). – С. 23-28.
4. Капелюшников Р. И. Теория транзакционных издержек [Электронный ресурс] / Р. И. Капелюшников. – Режим доступа: <http://www.libertarium.ru/10623>
5. Коверзнев В. О. Загальна характеристика законодавства, що регулює діяльність виробничих кооперативів / В. О. Коверзнев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=117%3A2011-11-10-10-04-24&catid=32%3A-4&Itemid=40&lang=ru
6. Кропивко М. Ф. Особливості формування регіональних агропромислових кластерів / М. Ф. Кропивко, Д. І. Мазоренко, І. О. Белебеха, В. В. Бакум // Економіка АПК. – 2008. – №10. – С. 7-15.
7. Кропоткин П. А. Взаимопомощь как фактор эволюции [Электронный ресурс] / П. А. Кропоткин. – Режим доступа : <http://www.klex.ru/cjr>
8. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : Начала, 1997. – 190 с.
9. Пантелеймонок А. Перспективи розвитку споживчої кооперації України в умовах ринкової економіки [Електронний ресурс] / А. Пантелеймонок. – Режим доступу : <http://www.academia.edu/4096723>.
10. Саблук П. Т. Кластеризація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки / П. Т. Саблук, М. Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 3-12.
11. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – 496 с.
12. Формування та розвиток обслуговуючих кооперативів: проблеми та перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pdaa.edu.ua/content/формування-та-розвиток-обслуговуючих-кооперативів-проблеми-та-перспективи>.
13. Фридман о кооперации участников свободного рынка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://adamharris.livejournal.com/1120.html>
14. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность / Ф. Хайек. – М. : Новости, 1992. – 304 с.
15. Ціхановська О. М. Кластеризація як новий методичний механізм розвитку сільських територій / О. М. Ціхановська // Економіка АПК. – 2007. – № 2. – С. 153-155.
16. Dannenberg P. The importance of Agrarian Clusters and Chains in Rural Areas – examples from Poland and Germany / P. Dannenberg. – Workshop «Industrial Upgrading, Offshore Production and Labor» / Social Science Research Institute

- (SSRI). Duke University. – 2006. – November, 9-10. Retrieved from http://www.cggc.duke.edu/pdfs/workshop/Dannenberg_Presentation.pdf.
17. Figiel S. Uwarunkowania rozwoju klastrów rolno-żywnościowych w Polsce / Szczepan Figiel, Justyna Kufel, Dominika Kuberska Retrieved from <https://www.ierigz.waw.pl/download/Mjg5OA>.
 18. Hanson J.C. Agricultural Cooperatives and Unions of Cooperatives in Bosnia and Herzegovina: Opportunities for Improvement in Providing Services and Educational Programs for Farmers/ James C. Hanson, Miodrag Matavulj, Gregory Manzuk and John G. Richardson // Journal of Rural Cooperation. – 2010. – Vol. 38. – No. 1. – P. 3-19.
 19. Murray C. Social Capital and Cooperation in Central and Eastern Europe – A Framework for Research on Governance / Catherine Murray // Journal of Rural Cooperation. – 2008. – Vol. 36. – No.1. – P. 3-20.
 20. Vilpoux O. F. Agrarian reform and cooperation between settlers in the Midwest of Brazil: An institutional approach / O. F. Vilpoux Retrieved from http://www.researchgate.net/publication/261716312_Agrarian_reform_and_cooperation_between_settlers_in_the_Midwest_of_Brazil_An_institutional_approach

Borshchevskyy V. V. Market self-organization as the factor of development of cooperation and clustering on rural areas.

The essence of market process of the forming of agrarian cooperatives and clusters on rural areas are revealed. Key role of the market self-organization of in this context are described. The mechanism of blocking market self-organization in the rural economy due to the presence of institutional dysfunctions was investigated. Measures for improvement of the institutional environment of cooperation and clustering in rural territories of Ukraine are proposed.

Keywords: agricultural cooperation, agrarian clusters, market self-organization, institutional dysfunctions.

Борщевский В. В. Рыночная самоорганизация как фактор развития кооперации и кластерообразования на сельских территориях.

Раскрыта сущность рыночного процесса формирования сельскохозяйственных кооперативов и аграрных кластеров на сельских территориях. Выявлена ключевая роль рыночной самоорганизации в этом контексте. Исследован механизм блокирования рыночной самоорганизации в сельской экономике из-за наличия институциональных дисфункций. Предложены меры, направленные на совершенствование институциональной среды кооперации и кластерообразования на сельских территориях Украины.

Ключевые слова: сельскохозяйственная кооперация, аграрные кластеры, рыночная самоорганизация, институциональные дисфункции.